

فصلنامه الکترونیکی پژوهش‌های حقوقی قانون یار

License Number: 80025 Article Cod: WS35447174 ISSN-E: 6452-2588

پژوهشی پیرامون مشترکات روائی در فقه امامیه و اهل سنت

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۱۱/۱۱، تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۰۳/۱۲)

سعید برحی

چکیده

پس از قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی متفق علیه بین مسلمین جهان، حدیث به دلیل نقش محوری اش در فهم مسلمانان از دین و شریعت، دومین عنصر مشترک و وحدت آفرین میان مذاهب اسلامی به شمار رفته که با توجه به ضرورت عصر حاضر در راستای خنثی کردن توطئه‌های شوم و پلید دشمنان مبنی بر فتنه انگیزی و نفاق بین شیعیان و اهل سنت، از قابلیت های بی شماری در جهت تقویت اتحاد، همدلی و هم اندیشی برخوردار است. یکی از راه هایی که به این هدف مهم کمک شایانی می کند تمرکز بر وجوه اشتراک دو مذهب است. کاوش در منابع حدیثی فریقین به خوبی نمایانگر وجود متون مشترک به سبب بهره‌مندی از منشأ صدور واحد که وجود شخصیت گرامی پیامبر اکرم (ص) است، می باشد. بدیهی است که این امر می تواند دیدگاه عمومی شیعیان و اهل سنت را نسبت به میزان واقعی اشتراکات دو مذهب اصلاح کرده و زمینه ی اتحاد و گفتگوی سالم را میانجامه ی مسلمین برقرار نماید.

پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: مشترکات روائی، اصول کافی، مجامع روائی اهل سنت، مشابهات حدیثی

بخش اول: کلیات

امروزه دو عامل سیاست فتنه جویانه‌ی استکبار جهانی علیه مسلمانان و نیز بی مسئولیتی خود مسلمانان نسبت به یکدیگر، ضرورت انسجام و همدلی جهان اسلام را در برابر دشمنان مشترک ایجاد می کند. اهمیت این موضوع به گونه ای است که قرآن کریم هم به عنوان کتاب آسمانی متفق علیه بین مسلمین در آموزه های نورانی اش همهی مسلمانان را امر به اتحاد نموده است. تلاش ائمه (ع) در طول تاریخ نیز در جهت پرداختن به محورهای مشترک بین مسلمانان ناشی از توجه ایشان به امر وحدت بوده است. در این میان، علمای بزرگ هم بر این امر مهم تاکید داشته اند. به طوری که استاد شهید مرتضی مطهری در میان بزرگان، از توجه آیت الله بروجردی به مسئله ی وحدت مسلمانان اشاره کرده و می گوید ایشان اهتمام فراوانی به این تقضیه داشته و اشرافشان به مسائل تاریخ اسلام و مذاهب اسلامی باعث شده بود که به خوبی به نقش حداکثری سیاست های استعماری، چه در گذشته و چه در عصر حاضر در اجرای این تفرقه افکنی و دامن زدن به این جریان از سوی حاکمان خود پی برده و حتی دوری شیعه از سایر فرق را موجب ناشناخته ماندن مذهب تشیع و در نتیجه تصورات غیر حقیقی از آنان بدانند. همچنین ایشان وحدت اسلامی را موجب شناخته شدن واقعی شیعه و فقه و معارف شیعه به جامعه ی اهل تسنن که اکثریت مسلمانان را تشکیل می دهند می دانستند. انعکاس این سخنان به ویژه در شرایط کنونی که غرض ورزی ها از سوی دشمنان متحد علیه جامعه ی اسلام افزایش یافته، ضرورت این همبستگی را بیش از پیش نمایانگر می کند. در این میان، حدیث در کنار قرآن به دلیل نقش محوری اش در فهم مسلمانان از دین و شریعت، جایگاه رفیعی را به خود اختصاص داده است؛ به طوری که علومی همچون تفسیر قرآن، فقه، اصول فقه، مسائل تاریخی و کلامی، خود را نیازمند معارف حدیثی می دانند. صرف نظر از اختلاف های گریز ناپذیری که در برخی از اصول و فروع میان فریقین وجود دارد، پژوهش حاضر در صدد است در مقیاسی محدود به جستجوی نقاط مشترک دو مذهب پرداخته تا امکان همگرایی و نزدیکی میان فرق اسلامی نمایانده شود.

بند اول: پیشینه پژوهش

در زمینه ی مقایسه ی احادیث فریقین در موضوعات مختلف، تحقیقات متعددی در قالب پژوهش، مقاله و کتاب صورت گرفته که ذیلا به برخی از مهم ترین آنها اشاره می کنیم؛ اما درخصوص عنوان پیشنهادی این پژوهش با بررسی های به عمل آمده به هیچ گونه تحقیقی که به طور مقایسه ای به مبحث آداب العشره در منابع حدیثی طرفین پرداخته باشد برخورد نکردیم. در خصوص آداب معاشرت، کتابی تحت عنوان آداب معاشرت از دیدگاه معصومین (ع) نوشته شده است که در واقع ترجمه ی فارسی کتاب العشره شیخ حر عاملی می باشد. همچنین برخی چون شیخ مفید، شیخ صدوق و شیخ طوسی در امالی شان، به نقل روایات اخلاقی همت گماشته، هر چند باب مستقلی در مورد آداب العشره ارائه نداده اند. از موارد دیگر، کتاب اخلاقی مشکاه الانوار فی غرر الاخبار اثر ابوالفضل علی بن حسن بن فضل طبرسی بوده که در یکی از باب هایش به مبحث آداب معاشرت پرداخته است. ملا محسن فیض کاشانی نیز در کتاب المحجۀ البیضاء فی تهذیب الاحیاء در بخش عادات، کتابی را به موضوع آداب مصاحبت و معاشرت با مردم اختصاص داده است. علاوه بر این، کتاب اخلاقی معراج السعاده اثر ملا احمد نراقی است که متضمن روایات اخلاقی می باشد. همچنین علامه طباطبایی در سنن النبی و آیت الله جوادی آملی در مفاتیح الحیات، باب هایی را به موضوع آداب معاشرت اختصاص داده اند.

≠ کتاب ها و پژوهش ها

معرفی دو منبع مهم در باب احادیث مشترک شیعه و اهل سنت

الف: مجموعه ای تحت عنوان «السنه النبویه فی مصادر المذاهب الاسلامیه (سلسله الاحادیثالمشترکه بین السنه و الشیعه)» که با هدف نزدیکی هر چه بیشتر مذاهب اسلامی جمع آوری شده است. این موسوعه که طرح آن مدت ها قبل توسط دو شخصیت بزرگ اسلام یعنی آیت الله العظمی بروجردی (ره)، مرجع بزرگ جهان تشیع و شیخ محمود شلتوت رئیس

دانشگاه الازهر مصر پایه گذاری شده بود، توسط محققان پژوهشگاه مطالعات تقریبی وابسته به مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی در «۲۰» جلد و «۶۲» جزء به منظور ارائه ی مشترکات معارف شیعی و سنی در موضوعات گوناگون اعتقادی، تفسیری، فقهی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی، اخلاقی و تاریخی تدوین شده که در جزء «۱۶» اخلاق النبى (ص) و سیرته الحسنه فی الاحادیث المشترکه و در جزء «۲۳ ۲۴»، و «۵۲» الاخلاق فی الاحادیث المشترکه مطرح گردیده است. با بررسی های صورت گرفته در جزء «۲۳ ۲۴»، و «۵۲» این مجموعه که مشتمل بر «۵۶۷۵» روایت بوده و احادیث مربوطه پیرامون موضوعات متنوع اخلاقی را از طرق اهل سنت و شیعه جمع آوری کرده است تنها حدود «۳۰» روایت مشابه از کتاب العشره و منابع حدیثی اهل سنت مشاهده شد. ضمن اینکه با دقت در بعضی عناوین این کتاب به احادیثی برخورد کردیم که از طرق اهل سنت بیان شده بود و حال آنکه همان حدیث، مشابهی در کتاب العشره کافی داشته که با توجه به نام کتاب انتظار می رفت در طرق امامیه این کتاب ذکر شود.

به عنوان نمونه در باب «الاخاء» این مجموعه، حدیث «۲۰۰» از اهل سنت عینا مشابه حدیث «۱۰۲» باب «اخبار الرجل اخاه بحبه» در کتاب العشره می باشد اما حدیث کافی در طرق امامیه آورده نشده است؛^۱ همچنین حدیث «۲۶۰» از اهل سنت باب «الادب» نیز به همین ترتیب که مشابه حدیث «۱۰۲» باب «فی المناجاه» کافی بوده اما در قسمت امامیه ذکر نشده است^۲ و یا از کتاب العشره، حدیثی در قسمت امامیه آورده شده که مشابهی در اهل سنت داشته اما در طرق اهل سنت این کتاب به آن اشاره ای نشده است مانند حدیث «۱۱۰۵» از امامیه باب «التواضع»

۱- مختاری ۱۴۳۷، ج ۷، ص ۴۷، ح ۲۰۰

۲- همان، ص ۶۰، ح ۲۶۰

که مشابه حدیثی در کتاب کنز العمال و مصنف ابن ابی شیبیه بوده اما در طرق اهل سنت به آن اشاره نشده است^۱ و بسیاری موارد دیگر^۲ که از حوصله ی این بحث خارج است.

ب: کتابی با عنوان «الاحادیث المشتركة بين اهل السنه و الاماميه في حقوق المسلم» تالیف اسامه محمد زهیر الشنطی که در کشور کویت توسط مؤسسه ی مبره الال و الاصحاب منتشر شده است. با دقت نظر در این کتاب که البته تنها به نسخه ی الکترونیکی آن دسترسی داشتیم، تعداد «۱۵» حدیث مشابه از کتاب العشره در طرق اهل سنت و امامیه از مجموعه «۱۰۰» باب مباحث اخلاقی مشاهده شد. لذا تحقیقات صورت گرفته در این پژوهش از حیث جمع آوری احادیث مشابه کتاب العشره کافی و مجامع حدیثی اهل سنت بسیار فراتر از دو کتاب اشاره شده می باشد. اهمیت دستیابی به توافقات روایی بین فریقین موجب شده تا محققان بیش از گذشته به این مهم روی آورند که البته یا بیشتر به علم تفسیر و کتب تفسیر روایی مربوط می شود که از دایره ی بحث ما خارج است؛ به عنوان مثال پژوهش هایی در زمینه ی بررسی مشترکات روایی شیعه و اهل سنت در جزء خاصی از قرآن کریم یا در سوره های معینی و یا در حوزه ی مسائل فقهی از قبیل طهارت، صلاه و بیع در جهت ایجاد فقه مقارن و تقریب فقهی بوده است؛ مثلاً توافقات صحیح بخاری و فروع کافی در بخش طهارت و صلاه.

≠ مقالات

معرفی مقاله هایی که به بررسی تطبیقی و مقایسه ای دو مذهب پرداخته اند الف: مقاله ی «بررسی احادیث آداب و فضائل برگرفته از آموزه های امام صادق (ع) در جوامع حدیثی اهل سنت» که توسط هوشمند مطهر پارسا در سال ۸۸ در مجله ی بلاغ مبین چاپ شده است. در این

۱- همان، ص ۲۴۵، ح ۱۱۰۵ قسمت «من التواضع..... ان تسلم علی من تلقی..... با کنز العمال، ج ۳، ص ۷۰۱، ح ۶۰۵۸

و مصنف ابن ابی شیبیه، ج ۸، ص ۱۵۴، ح ۶۴۱۶۲

۲- همچنین جهت موارد بیشتر رجوع کنید به: مختاری، ۱۴۳۷، ج ۷، ص ۶۲، ح ۲۶۷ از اهل سنت مطابق با ح ۱ باب التسلیم علی اهل الملل کافی؛ ص ۵۸۱، ح ۲۵۱۱ مطابق با ح ۶ باب حق الجوار کافی؛ ص ۵۹۴، ح ۲۱۶۴ مطابق با ح ۰۱ باب الدعایه و الضحک کافی؛ ص ۹۴، قسمت انتهایی ح ۲۰۹ از اهل سنت مطابق با ح ۱ باب العطاس و التسمیت کافی و...

مقاله، احادیثی که در جوامع حدیثی اهل سنت از ناحیه ی امام صادق (ع) در زمینه ی آداب و فضائل اعمال با رفع به پیامبر ذکر شده است با احادیث مشابه آن در منابع امامیه مورد مقایسه قرار گرفته است و نویسنده در صدد بوده تا در این راستا حول شخصیت امام صادق (ع) بین فریقین ایجاد وحدت کند.

ب: مقاله ی «واکاوی متون مشترک حدیثی در منابع فریقین» که توسط سید محمد حسن حکیم در سال ۰۹ در فصلنامه ی علوم حدیث به چاپ رسیده است. نویسنده ی این مقاله با ارائه ی نمونه هایی از احادیث مشترک در منابع روایی معتبر فریقین به دنبال تاثیر شگرف این متون در حوزه ی تقریب، اتحاد و پیشبرد اندیشه ی اسلامی بوده است.

ج: مقاله ی «بررسی روایات امام رضا (ع) در کتب اربعه و صحاح سته در باب الصلاة» نوشته ی مرضیه السادات حسینی و دکتر زهرا قاسم نژاد. این مقاله، ضمن ارائه ی مستندات از کتب رجالی، تاریخی و تراجم اهل سنت، مبنی بر تجلیل از شخصیت امام رضا (ع)، با توسعه در مفهوم متون مشترک حدیثی، به بررسی و تبیین روایات مشترک امام رضا (ع) در باب صلاه که از مباحث فقهی به شمار می رود، در کتب اربعه ی شیعه و صحاح سته ی اهل سنت پرداخته و در ادامه آن را با اعداد و ارقام گزارش کرده که در نهایت این گونه مباحث را راهی برای نزدیکی مذاهب مختلف به یکدیگر دانسته است.

بند دوم: اهمیت و ضرورت پژوهش

این پژوهش از آن جهت که به حوزه ی حدیث، یعنی دومین منبع مراجعه ی مسلمانان بعد از قرآن کریم ارتباط پیدا کرده و غالباً نسبت به حوزه های دیگر از جمله علوم قرآن، کمتر در صدر توجهات پژوهشگران قرار گرفته است اهمیت خود را بیشتر نشان می دهد. از طرفی با توجه به رویارو قرار دادن مذاهب مختلف اسلامی توسط استعمارگران علی الخصوص در چند دهه ی اخیر که بعضاً یکدیگر را دشمن هم تلقی می کنند، به طوری که این ذهنیت نه تنها در میان عوام مردم، بلکه گاهی در میان خواص نیز دیده می شود که تصویری واقعی از

میزان مشترکات ندارند، می بایست به اصلاح دیدگاه و نگرش عمومی شیعیان و اهل سنت نسبت به میزان واقعی مشترکات روایی در منابع حدیثی طرفین پرداخته شود. از این جهت کاوش در کتاب های حدیثی، ما را بر آن داشت که به بررسی روایات مشترک میان کتاب العشره اصول کافی و مجامع روایی اهل سنت بپردازیم.

بند سوم: روش پژوهش

ابزار تحقیق، استفاده از منابع کتابخانه‌ای و جستجوی عبارات و مفاهیم روایات کتاب العشره در مجامع روایی اهل سنت اعم از جوامع، مسانید، کتب سنن، معاجم، کتب تخریج و زوائد و... بوده که با روش توصیفی تحلیلی صورت پذیرفته است. در انجام این مقاله سعی شده است جهت جستجوی احادیث تا حد امکان از کلیه ی متون روایی اهل سنت که در اختیار داشته ایم استفاده شود. به همین منظور از کتابخانه ی دانشکده ی مطالعات تطبیقی قرآن شیراز، کتابخانه - های میرزای بزرگ شیرازی و امیر المؤمنین (ع) در دانشگاه شیراز، کتابخانه ی مدرسه ی علمیه امام عصر (عج) شیراز و همچنین منابع رایانه ای شامل کتابخانه ی مدرسه ی فقاقت، کتابخانه ی دیجیتال نور (نور لایب)، کتابخانه ی دیجیتال (بازار کتاب قائمیه) و نرم افزار المکتبه الشامله بیشترین بهره را داشته ایم.

بخش دوم: معنای لغوی حدیث

حدیث در لغت به معنای کلام، خبر و جدید (ضد قدیم) آمده است. از این جهت چون هر خبر، سخن و کلامی حاکی از مطلب تازه و جدیدی می باشد، آن را حدیث نامیده اند.^۱

حدیث مشتق از «حدث» به معنای وقوع و ظهور است. سخن و کلام را از این رو حدیث نامیده اند که اجزای آن به تدریج و پی در پی، حادث و پدیدار شده و به ظهور می رسد.^۲

۱ مدیر شانه چی ۱۳۷۷، ص ۸

۲ معارف ۱۳۹۴، ص ۳۱

«طریحی» در مجمع البحرین «حدیث» را مرادف «کلام» دانسته و وجه تسمیه به این نامرا تجدد و حدوث آن گرفته است. همچنین در القاموس حدیث، خبر جدید معنا شده است. ظاهرا وجه تسمیهی «خبر به» «حدیث» از آن جهت است که در مقابل قرآن، که هر دو بیان کننده ی احکام الهی است قرار گرفته؛ زیرا اکثریت اهل سنت قائل به قدیم بودن قرآن می باشند و از این رو احکامی که از ناحیه ی شخص پیامبر (ص) انتشار یافته (حدیث) در مقابل کلام قدیم (قرآن) نامیده اند.

بخش سوم: معنای اصطلاحی حدیث از منظر فریقین

بند اول: حدیث در اصطلاح شیعه

شیخ بهایی (م ۱۳۰۱) از دانشمندان به نام شیعه در تعریف حدیث می گوید: کلامی که قول، فعل یا تقریر معصوم را گزارش کند و اطلاق آن بر آنچه از غیر معصوم رسیده از باب مجاز است^۱ شهید ثانی (م ۶۶۹) از اندیشمندان امامیه نیز در تعریف اصطلاحی حدیث می نویسد: قول پیامبر اکرم (ص) و امام (ع) و صحابی و تابعی و علماء و صالحان و... که در معنای آن فعل و تقریر هم داخل باشد و این معنای اصطلاحی در تناسب با معنای لغوی است؛ گرچه اختصاص آن به معصوم بعید نیست.^۲

بند دوم: حدیث در اصطلاح اهل سنت

حدیث از نگاه برخی اهل سنت مانند ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲) عبارت است از آنچه به پیامبر اکرم (ص) نسبت داده شود.^۳ سیوطی (م ۹۱۱) این تعریف را بسط داده و قول و فعل و تقریر صحابی و تابعی را هم به آن اضافه کرده است.^۴ برخی حتی صفات خلقی و خلقی صحابهو

^۱ مدیر شانه چی ۱۳۹۴، صص ۲۰

^۲ شیخ بهایی ۱۳۹۸، ص ۴

^۳ شهید ثانی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۰۵

^۴ عسقلانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۹۱

تابعین را در تعریف حدیث گنجانده اند.^۱ «طیبی (م ۳۴۷ در) الخلاصه تعریف اصطلاحی حدیث را میان دو مفهوم «نقل صحابی از پیامبر اکرم (ص) یا «کلام پیامبر (ص)» مردد دانسته و «نقل» را بر «قول» ترجیح می دهد.^۲

بند سوم: تعریف جوامع حدیثی

صبحی صالح از عالمان معاصر اهل سنت در تعریف آن می نویسد: اصطلاح جوامع حدیثی به کتاب هایی گفته می شود که مشتمل بر همه ی ابواب حدیثی باشد و شامل هشت باب می باشد. باب عقاید، باب احکام، باب رقاق^۳، باب آداب طعام و شراب، باب تفسیر، تاریخ و سیر، باب سفر و قیام و قعود، باب فتن، باب مناقب و مثالب؛ پس کتاب مشتمل بر این ابواب هشت گانه، جامع نامیده می شود؛ مانند جامع بخاری و جامع ترمذی^۴. عده ای به جامعیت این تعریف که در اهل سنت معروف است دو ایراد وارد کرده اند: ۱- این تعریف، برخی از جوامع اهل سنت که فقط ابواب فقهی را در بر دارند شامل نمی شود ۲- این تعریف تنها بر برخی از جوامع حدیثی شیعه مانند کافی، وافی، بحار الانوار تطبیق پیدا می کند، بنابر این مجموعه هایی چون تهذیب، استبصار و من لا یحضره الفقیه که صرفاً بر اساس ابواب فقهی تنظیم شده اند، نمی شود.^۵ با این حال تعریف دیگری در منابع اهل سنت وارد شده که به نظر می رسد از جامعیت بیشتری نسبت به تعریف قبلی برخوردار باشد به این صورت که جوامع به کتاب هایی گفته می شود که احادیث در آنها به ترتیب ابواب فقهی مانند صحاح سته^۶ اهل سنت و یا به

^۱ سیوطی ۱۴۲۱، ص ۳۴

^۲ عتر ۱۴۱۸، ص ۲۷

^۳ طباطبایی و حکیم، ۴۹۳۱، ص ۱۷

^۴ - صالح ۱۳۹۱، ص ۲۱۲

^۵ - حجت ۱۳۹۲، ص ۴

^۶ - صحاح سته یا کتب شش گانه ی اهل سنت عبارت است از: صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ابن ماجه، سنن

سنن ابی داوود، سنن ترمذی و سنن نسائی.

يكن مثلها منذ خلق الله تبارك وتعالى السماوات والأرض ولا يكون مثلها ما دامت السماوات والأرض مأدبة للطير (۲) تشبع منها سباع الأرض وطيور السماء يهلك فيها قيس ولا يدعى لها داعية (۳) قال: وروى غير واحد وزاد فيه وينادى مناد هلموا إلى لحوم الجبارين^۱

حال، متن همین حدیث در منبع روایی اهل سنت از جمله صحیح بخاری با دو سند نقل شده که هر دو به پیامبر ختم می شود.

سند اول: عنه، عن أحمد بن محمد، عن الحسين بن سعيد، عن حماد بن عيسى، عن الحسين بن المختار، عن أبي بصير، عن أبي عبد الله (عليه السلام) قال: كل رايه ترفع قبل قيام القائم فصاحبها طاغوت يعبد من دون الله عز وجل^۲

سند دوم: عنه، عن أحمد بن محمد، عن علي بن الحكم، عن هشام بن سالم، عن شهاب بن عبد ربه قال: قال لي أبو عبد الله (عليه السلام): يا شهاب يكثر القتل في أهل بيت من قریش حتی يدعى الرجل منهم إلى الخلافة فيأبأها، ثم قال: يا شهاب ولا تقل: إني عنيت بنى عمي (۵) هؤلاء، قال شهاب: أشهد أنه قد عناهم^۳

این مطلب نشان دهنده ی این نکته است که گفتار و سخنان امامان شیعه با سخنان رسول گرامی (ص) همه در یک جهت مشترک بوده و معارف دینی اعم از اصول و فروع که از ائمه ی معصومین (ع) صادر شده جملگی به عنوان نقل سنت پیامبر (ص) و معارف دریافت شده از آن حضرت است. چنانکه امام صادق (ع) می فرمایند: « عن الحسن بن محمد الکندی، عن غیر واحد. عن أبان بن عثمان، عن الفضیل عن زرارة، عن أبي جعفر (عليه السلام) قال: إن الناس لما صنعوا ما صنعوا إذ بايعوا أبا بكر لم يمنع أمير المؤمنين (عليه السلام) من أن يدعو إلى نفسه إلا نظرا للناس^۲»

۱- کلینی، ۰۳۴۱، ج ۴، ص ۷۰۵، ح ۳۶۴۹

۲- کلینی، ۰۱۴۳۰، ج ۱، ص ۱۳۱، ح ۱۵۶

یا در باب «التّ کاتب» کافی حدیثی از امام صادق (ع) آمده به این طریق: مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ وَ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ جَمِيعًا عَنْ ابْنِ مَجْنُوبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: رَدُّ جَوَابِ الْكِتَابِ وَاجِبٌ كَوَجُوبِ رَدِّ السَّلَامِ وَ الْبَادِيُ بِالسَّلَامِ أَوْلَى بِاللَّهِ وَ بِرَسُولِهِ..^۱

حال همین حدیث در منابع اهل سنت از قول صحابی نقل شده است: عن ابن عباس: «إنلجواب الكتاب حقا کرد السلام»^۲

«به همین منظور می بایست جهت دسترسی به کلیه روایات مشترک در این زمینه، متن احادیث را ملاک پژوهش خود قرار داده و به بررسی سندی از حیث منشا صدور پرداخته نشود تا دایره جستجو محدود نشده و نتایج حاصله حتی الامکان بیانگر آمار واقعی باشند. در اینجا است که تعریف ما از متن مشترک حدیثی با تعریفی که شهید ثانی از حدیث ارائه می دهد، یعنی معنایی اعم از حدیث، خبر و اثر مطابقت پیدا می کند؛ ایشان می گویند: «الخبر المراد فللحدیث أعم من أن یکون: قول الرسول (صلی الله علیه وآله) والإمام (ع)، والصحابی، والتابعی، وغيرهم من العلماء والصلحاء ونحوهم و فی معناه: فعلهم وتقریرهم. هذا، هو الأشهر فی الاستعمال، والأوفق لعموم معناه اللغوی».^۳

نمونه‌هایی از مشابهت روایات فریقین با اختلاف طرق: برای نمونه، مواردی مشابه که مضمونی یکسان و با طرق مختلف در فریقین نقل شده است، به موارد ذیل اشاره می گردد:

نمونه اول: روایت امام صادق (ع) در منابع شیعی:

۱- کلینی، ۱۴۳۰، ج ۴، ص ۷۶۶، ح ۳۷۸۰

۲- دیلمی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۰۵، ح ۷۸۳

۳- حکیم، ۱۳۹۰، ص ۲۰۴

«محمد بن إسماعيل عن الفضل بن شاذان عن حماد بن عيسى عن ربيع بن عبد الله عمّن حدثه عن أبي جعفر عليه السلام قال: من طلب العلم ليهاهي به العلماء أو يماري به السفهاء أو يصرف به وجهه الناس إليه فليتبوأ مقعده من النار إن الرئاسة لا تصلح إلا لأهلها.» (الكليني، ۱۴۰۹، ۱، ۴۱)

مشابه همان روایت در منابع اهل سنت از پیامبر اکرم (ص):

حدثنا أبو الأشعث أحمد بن المقدم العجلي البصري، حدثنا أمية بن خالد، حدثنا إسحاق بن يحيى بن طلحة، حدثني ابن كعب بن مالك، عن أبيه، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من طلب العلم ليجاري به العلماء أو ليماري به السفهاء أو يصرف به وجهه الناس إليه، أدخله الله النار.» (ترمذی، ۱۷۱۹، ۴، ۴۵۷)

نمونه دوم: روایت امام صادق (ع) در منابع شیعی:

و قال الصادق عليه السلام: إذا كان الماء قدر قلتين لم ينجسه شيء والقلتان جرتان. (صدوق، ۱۴۰۴، ۱، ۶)

روایت پیامبر اکرم (ص) در منابع اهل سنت با مضمون مشابه:

حدثنا عبدة، حدثنا محمد بن إسحاق، عن محمد بن جعفر بن الزبير، عن عبيد الله بن عبد الله، عن ابن عمر، قال: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم، يسأل عن الماء يكون بأرض الفلاة، وما ينوبه من الدواب، والسباع؟ فقال النبي صلى الله عليه وسلم: إذا كان الماء قدر قلتين لم يحمل الخبث.» (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ۸، ۲۱۱)

نمونه سوم: روایت امام رضا (ع) در منابع شیعی:

حدثنا الحاكم أبو علي الحسين بن أحمد البيهقي قال حدثني محمد بن يحيى الصولي قال حدثني محمد بن موسى بن نصر الرازي قال حدثني أبي قال: سئل الرضا (ع) عن قول النبي (ص) أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم وعن قوله (ع) دعوا لي أصحابي فقال (ع) هذا صحيح يريد من لم

یغیر بعده ولم یبدل قیل و کیف یعلم أنهم قد غیروا أو بدلوا قال لما یروونه من أنه (ص) قال لیذادن برجال من أصحابی یوم القیامه عن حوضی کما تذاذ غرائب الابل عن الماء فأقول یا رب أصحابی أصحابی فیقال لی إنک لا تدری ما أحدثوا بعدک فیؤخذ بهم ذات الشمال فأقول بعدا لهم وسحقا لهم أفتری هذا لمن لم یغیر ولم یبدل.» (صدوق، ۱۳۷۸، ۲، ۸۷)

روایت پیامبر اکرم (ص) در منابع اهل سنت با مضمون مشابه:

حدثنا محمد بن کثیر، أخبرنا سفیان، حدثنا المغیره بن النعمان، قال: حدثنی سعید بن جبیر، عن ابن عباس رضی الله عنهما عن النبی صلی الله علیه وسلم، قال: إنکم محشورون حفاة، عراء، غرلا، ثم قرأ «کما بدأنا أول خلق نعیده وعدا علينا إنا کنا فاعلین» وأول من یکسی یوم القیامه إیراهیم، وإن أناسا من أصحابی، یؤخذ بهم ذات الشمال، فأقول: أصحابی، أصحابی، فیقول: إنهم لم یزالوا مرتدین علی أعقابهم منذ فارقتهم، فأقول کما قال العبد الصالح: «و کنت علیهم شهیدا ما دمت فیهم» إلی قوله: «الحکیم.» (بخاری، ۱۴۱۰، ۵، ۳۳۵)

ب. توجیه سیاسی بر پایه وحدت

تجمیع منابع حدیثی شیعه و اهل سنت در بستر نرم افزاری واحد، موجب تقریب مذاهب اسلامی و تحکیم وحدت میان شیعه و اهل سنت در داخل و خارج کشور، به ویژه جامعه علمی ایشان خواهد گردید. در سالیان اخیر، مراکز نرم افزاری اهل سنت با تکیه بر تعصب های مذهبی، توجّهی به منابع شیعی نداشته اند؛ اما مانند همیشه، شیعیان امامیه پیش قدم این حرکت جدید و شگرف در راستای تحکیم وحدت میان فریقین خواهند بود که بدون تردید، در بهبود تعامل و ارتباط با برادران اهل سنت، تأثیر بسزایی خواهد داشت. مطالعات تطبیقی بر پایه وحدت، از کارآمدترین شیوه هایی است که ضمن تقویت نگرش های عالمانه به دور از تعصب، در تحکیم مبانی تقریب بین مذاهب اسلامی مؤثر است و بستر و زمینه مناسب برای رشد و تعالی اندیشه های اسلامی در عرصه تولید علم و نظریه پردازی را فراهم ساخته و در رفع بسیاری از سوء تفاهم های مذهبی و اعتقادی، اثربخش است. از سوی دیگر، در واقعیتی انکارناشدنی،

جمعیت شیعیان امامی مذهب، در مقایسه با سایر مسلمانان در نسبت اقلیت به سر می‌برد و متأسفانه فقدان بسترهای مناسب علمی که هر یک از فریقین را با منابع و مبانی عقیدتی یکدیگر آشنا سازد، موجب شده است که حتی اهل سنت داخل کشور نیز، کمتر تعامل علمی با امامیه داشته باشند؛ چه رسد به اهل سنت خارج از کشور و مجامع علمی کشورهای پیشرو در علوم اسلامی اهل سنت مانند: عربستان سعودی، جمهوری مصر و دولت قطر. بنابراین، بدون تردید ارائه منابع حدیثی شیعی و اهل سنت در یک بستر واحد، توجه مخاطبان سنتی مذهب از داخل و خارج کشور را به حامل نرم‌افزاری مربوطه جلب خواهد کرد و موجب خوش‌بینی و تحسین و تأیید نیت وحدت‌جویانه شیعه امامیه در این دوران است. اطلاع هر یک از فریقین، به‌ویژه اهل سنت از آموزه‌های مشترک عقیدتی و نیز ارائه مستندات عقاید شیعی در آثار اهل سنت (۳) که از ثمرات مشابهت‌یابی میان منابع فریقین است، از خصومت‌های جاهلانه و حتی تکفیرهای افراط‌گرایانه خواهد کاست. از سوی دیگر، هر ساله شاهد برگزاری اجلاس وحدت در داخل کشور هستیم؛ هر چند در شرایط کنونی جهان اسلام، این نشست، بیشتر صبغه سیاسی در موضوع وحدت به خود گرفته است، اما می‌توان از طریق این حرکت علمی و عرضه روایات مشترک لفظی و معنایی میان فریقین، خدمتی شایسته به مسئله وحدت نمود و گامی بزرگ در برجسته‌کردن اشتراکات مذهبی برداشت که بدون تردید، در الفت میان مسلمانان تأثیری به مراتب بیشتر از ملاحظات سیاسی آنها خواهد داشت.

ج. توجیه درون‌مذهبی بر پایه دفاع از مذهب

پرواضح است که تأکید بر کشف اشتراکات مذهبی و دنبال‌کردن مسئله وحدت، هر چند پسندیده و ضروری است، ولی مهم‌تر از آن، اهتمام، پیگیری و تمرکز بر اصول اعتقادات شیعی است که عالمان امامیه در طول حیات شیعه، هم‌زمان با توسعه و تبلیغ مکتب اهل‌بیت (ع) از طریق مباحثات کلامی و فقهی برای اثبات حقانیت مذهب و دفاع از آموزه‌های متعالی مکتب، همت والا گمارده‌اند. از سوی دیگر، همچنان که اخبار و روایات اهل سنت برای ما حجیت ندارد، نصوص صریح و فراوانی در دست است که لزوم مخالفت با اخبار عامه (کلینی، ۱۴۰۷،

۱، ۶۸؛ طوسی، ۱۴۰۷، ۹، ۳۳۱) را می‌رساند. پس، چرا برای تجمیع و تولید نرم‌افزار حدیثی فریقین، این مقدار هزینه مالی و انسانی صرف گردد؟ آیا تولید این نرم‌افزار، خدمت به مخالفان اهل‌بیت(ع) و سرسپردگان سقیفه نیست؟ در پاسخ به این دیدگاه باید گفت: هر چند در نگاه نخست، پرداختن به منابع حدیثی اهل‌سنت و صرف هزینه برای آن، کار بیهوده‌ای است و به‌گونه‌ای نوعی خدمت به اهل‌سنت و آثار ایشان قلمداد می‌گردد، ولی برای این طرح، فوایدی است که تولید این نرم‌افزار را نه تنها توجیه، بلکه ضروری می‌سازد. از بزرگ‌ترین مشکلات پیش روی محققان، در دسترس نبودن منابع حدیثی اهل‌سنت در قالب‌های نرم‌افزاری نوین و پیشرفته است که همین امر، باعث کندی امر پژوهش‌های علمی در منابع ایشان می‌گردد. علاوه بر بهره‌برداری‌های تطبیقی که در بخش پیشین گذشت، باید دانست که اهل‌سنت، طی قرون متمادی به جهت غلبه قدرت سیاسی، همیشه در پی تهاجم و تشکیک در دیانت امامیه و ایراد شبهه در مذهب حقه شیعه بوده‌اند؛ ولی در مقابل، عالمان امامی که در اقلیت سیاسی قرار داشتند، تنها توانستند به دفع شبهات و اتهامات وارده بپردازند؛ اما فرصتی نیافتند تا مقابله‌به‌مثل نمایند. کمبود کتاب‌ها و سختی وصول به منابع حدیثی فریقین، به‌ویژه اهل‌سنت، در گذشته به اندازه‌ای بود که حتی در فاصله‌ای کمتر از پنجاه تا صد و پنجاه سال قبل، از بغرنج‌ترین مشکلات در پیش پای مدافعان مکتب امامیه همچون میرحامدحسین‌ها و علّامه امینی‌ها و دیگران، عدم دسترسی به منابع حدیثی اهل‌سنت بود. ایشان همواره با مشکل کمبود کتاب‌ها و عدم دسترسی به کتابخانه‌های جامع حدیثی مواجه بودند و گاه برای یافتن یک کتاب، مجبور به ترک وطن و سفرهای دور و آکنده از خطر، برای مطالعه امانی آن کتاب می‌شدند. امروزه با قدرت یافتن شیعه و وجود امکانات و ابزار پیشرفته برای تحقیق و پژوهش، ضروری است در فراهم کردن بستر مناسب برای از سرگرفتن تلاش‌های پیشینیان و ادامه‌دهندگان راه آن رادمردان غیور کوشید و با ایجاد تمهیدات لازم برای مطالعات تطبیقی، فضای گفت‌وگو و تبادل افکار را برای نظریه‌پردازی‌ها و طرح مباحث جدید و ساختارشناسانه در عرصه‌های مختلف به وجود آورد. از سوی دیگر، آوردن منابع حدیثی شیعه و اهل‌سنت در کنار یکدیگر، همچنان که نشان از شجاعت علمی و ثبات اعتقادی شیعی است، باعث می‌گردد

که پژوهشگران اهل سنت با منابع روایی شیعه آشنا شده و با مطالعه آنها از تاریکی تعصب به سوی انصاف و نور حقیقت رهنمون شوند. از این رو، برخی اهداف درون‌شیعی که تجمیع احادیث شیعه و اهل سنت را در راستای تقویت مبانی متعالی مذهب حقه امامیه و نیز تضعیف مکتب سقیفه باوران توجیه می‌نماید، بدین ترتیب می‌باشد:

۱. مطالعه منابع روایی اهل سنت، به منظور بهره‌گیری تطبیقی در موضوعات مقارن، مانند فقه و عقیده؛
۲. احتجاج و اثبات حقانیت آموزه‌های اعتقادی شیعی در مواجهه با اهل سنت با استفاده از ملتمزات ایشان در منابع روایی؛
۳. مطالعه منابع روایی اهل سنت، به منظور پاسخگویی به شبهات و موارد اتهام به شیعه از طریق منابع روایی ایشان؛
۴. مطالعه منابع روایی اهل سنت، جهت بررسی و کشف تنافی اقوال، تقطیعات روایی و... از سوی محدثان؛
۵. مطالعه همه‌سوی، تحلیل و نقد نظریات، ادله و مبانی عقیدتی اهل سنت و سنجش آن با ملاک‌های مقبول و کشف تعارضات؛
۶. مطالعه و بررسی نقد محور در حوزه حدیث و رجال اهل سنت در راستای اعتبارسنجی روایات، تضعیف و تصحیح اسناد، ریشه‌یابی گزارش‌های رجالی و تاریخی و کشف روایات موضوعه؛
۷. مطالعه منابع روایی اهل سنت، به منظور استفاده در بحث‌های تهاجمی و چالش‌برانگیز در بین اهل سنت که به مطالعات تحقیقی و حقیقت‌جویانه از سوی ایشان منجر خواهد شد؛

۸. جلوگیری از دستبرد در منابع اهل سنت و بازیابی تقطیعات، تحریفات احادیث و حلقات مفقوده آن؛

۹. احیاء و حفظ کتاب‌هایی از اهل سنت که در موضوع فضایل اهل بیت (ع) نگاشته شده و ایشان از آوردن آن کتاب‌ها در نرم‌افزارها خودداری کرده‌اند.

بدیهی است که در نیل به اهداف فوق، استفاده از ابزارهای نوین پژوهشی در قالب‌های نرم‌افزاری نور، دسترسی به فهرست کتب، متون و مشاهده آیات در کتاب‌ها را آسان کرده و موجب سرعت‌بخشی به سیر این‌گونه مطالعات و صرفه‌جویی در زمان خواهد شد.

د. توجیه رفع کمبودهای موجود

برخی کمبودها و ضعف‌هایی که پژوهشگران شیعی در استفاده از نرم‌افزارهای تولید اهل سنت با آن مواجه هستند، در ذیل اشاره می‌شود:

۱. وجود ضعف‌های ساختاری در نرم‌افزارهای مشابه خارجی در مقایسه با ساختار محصولات مرکز نور؛

۲. نامناسب بودن محیط کاربری و کتابخانه نامطلوب و غیراستاندارد برای مطالعه؛

۳. عدم تطابق صفحات کتاب در نسخه دیجیتال با متن و صفحات اصلی کتاب در برخی منابع؛

۴. فقدان فهرست در بسیاری از کتاب‌های نرم‌افزارهای اهل سنت مانند «الجامع الکبیر» و «المکتبه الشامله»؛

۵. فقدان کتاب‌های شیعی در نرم‌افزارهای اهل سنت؛

۶. عدم اعتماد به اصالت کتاب‌ها در نرم‌افزارهای تولید خارج از مرکز که گاه برخی کتب، ناقص و یا دارای حذفیات عمدی و سهوی است؛

۷. فقدان ابزار جست‌وجوی پیشرفته و نیز امکانات پژوهشی، مانند: انتقال به سندهای متنی و لغت‌نامه هوشمند؛

۸. در دسترس نبودن منابع حدیثی فریقین در بستر واحد برای مطالعات تحقیقی و تطبیقی.

برخی احادیث مشترک بین شیعه و اهل سنت

س. احادیث زیادی در کتب شیعه از اهل‌بیت نقل شده که با روایات اهل سنت مطابقت دارند. روایاتی هم نزد اهل سنت است، اما شیعیان آن را به بهانه اینکه از روی تقیه گفته شده‌اند، تأویل می‌کنند چون که با میل آنها مطابقت ندارند.

ج. مشترکات شیعه و سنی در فقه بسیار است و فقه شیعه بر اساس استفاده از کتاب، سنت و احادیث مرویه از اهل‌بیت (علیهم‌السلام) بنا شده است که هم از جهت مصادر روایی، فروع فقهی را از معتبرترین روایات دریافت می‌نمایند و هم به واسطه آنکه پشتوانه حجّت، مثل احادیث ثقلین دارند اقوال اهل‌بیت (علیهم‌السلام) را حجّت می‌دانند و از این جهت در هیچ موردی از پیش خود و به مثل استحسانات و قیاس نیاز ندارند!

ولی از طرف دیگر چون فقه اهل سنت بر پایه این موازین ناقصه و اعتماد بر اقوال و آرای کسانی که رأی و قولشان حجیت شرعی ندارد قرار دارد، با فقه شیعه و نصوص معتبر مخالفت دارد؛ از اینجا و آنجا و از هر جا شده فقه ساخته‌اند و اتکای آنها به نصوص وارده از شخص رسول خدا (ص) بسیار نادر است.

رأی مثل سفیان ثوری یا حسن بصری یا اوزاعی یا مالک یا احمد و عمرو و زید چه اصلاتی دارد و همچنین رأی یک صحابی به خصوص اگر با آرای دیگران معارض باشد اصلاتی ندارد. شیعه برحسب محکم ترین نصوص نبویّه معتقد است که اگر همه صحابه به رأیی باشند و امام علی (علیه السلام) به رأیی خاص باشد، به رأی آن حضرت عمل می کنند و فقط آن را حجّت می دانند و حکم الله را هم به عدد آرای اشخاص، متعدد نمی گویند. حکم واقعی واحد است و حاصل آنکه؛ در روایات شیعه، روایاتی که آرای شخصی اهل سنت را تأیید کند وجود ندارد.

نتیجه گیری

پس از بیان همه جوانب و جهات نیکو که مترتب بر تجمیع احادیث شیعه و اهل سنت است، باید گفت در راستای تدارک زمینه آسان سازی و اعتلای پژوهش، تبلیغ و تولید نرم افزارهای مختلف در حوزه علوم اسلامی و انسانی و با توجه به لزوم ارتقاء کمی و کیفی ساختارهای پژوهشی فراگیر در عرصه های نرم افزاری میان جامعه علمی، بدون تردید تجمیع احادیث فریقین در یک حامل دیجیتال، پاسخگوی بسیاری از نیازهای کاربران فریقین خواهد بود و همان گونه که در شرایط کنونی جهان اسلام به الفت میان اندیشمندان فریقین کمک می کند، به گونه ای بنیادین، دسیسه های کژاندیشان سلفی و دیگر بدخواهان جامعه اسلامی را خنثا خواهد نمود. پس از مطالعه کتب رجالی شیعه و سنی، به معضل و مشکلی در کتب رجالی شیعه برخورد می کنیم که آثار رجالی اهل سنت با وجود گستردگی تألیفات شان، از چنین مشکلی به دور مانده اند. این پدیده که مشترکات نام دارد، وجود راویانی دارای اسامی مشترک را نشان می دهد که گاه میان ثقه و غیر ثقه مشترک هستند و این اشتراک، ضعف در اسناد حدیث و به دنبال آن طرد حدیث را در بردارد. رویارویی با این پدیده این پرسش را ایجاد می کند که چه علل و عواملی سبب مصونیت آثار رجالی پیروان مکتب خلفا از این پدیده گشته، اما مکتب تشیع پس از گذشت قرن ها هم چنان با این پدیده دست به گریبان است و این پدیده را به مشکلی، نیازمند تحقیق و بررسی بسیار و حتی گاه لا ینحل، مبدل کرده است. عمده این علل و عوامل عبارتند از: ۱- سند محور بودن اهل سنت و متن محور بودن شیعه، اهتمام اهل سنت، به

اسناد احادیث و بی‌توجهی شیعه به مسئله اسناد و راویان را در پی داشت. ۲- غلبه فرهنگ شفاهی و نقل سینه به سینه و در نتیجه توجه به راوی و نام او در اهل سنت و کتابت احادیث و دوری از فرهنگ شفاهی و احساس عدم نیاز به بررسی‌های رجالی در شیعه. ۳- فقدان پیامبر (ص) و دوری از خاندان ایشان در اهل سنت، منجر به گرایش به رجال و بررسی‌های سندی برای کسب صحت احادیث شد، در حالی که شیعه به سبب پذیرش امامت ائمه (ع) و بهره‌مندی از حضور ایشان به مدت چهار قرن، خود را از بررسی سندی بی‌نیاز می‌دانست. ۴- هم‌سویی اهل سنت با حکومت و برخورداری از آزادی‌های سیاسی و اجتماعی و دشمنی حکومت‌های اموی و عباسی با شیعه و سلب آزادی‌های سیاسی و اجتماعی آنان، فضا را برای اهل سنت آماده ساخت تا به بررسی‌های رجالی بپردازند و شیعیان را مجبور ساخت که برای حفظ جان راویان خود، از عنصر تقیه استفاده کنند.

منابع و مأخذ

- ≠ ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). ۱۳۷۸. عیون أخبار الرضا (علیه السلام). تصحیح مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، اوّل.
- ≠ — ۱۴۰۴. من لا یحضره الفقیه. تصحیح علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
- ≠ ابن حنبل، احمد بن محمد. ۱۴۱۶. مسند الإمام أحمد بن حنبل. بیروت: مؤسسه الرساله، اوّل
- ≠ بخاری، محمد بن اسماعیل. ۱۴۱۰. صحیح البخاری. قاهره: وزارة الاوقاف، المجلس الأعلى للشئون الاسلامیة، لجنة إحياء كتب السنه، دوم.
- ≠ ترمذی، محمد بن عیسی. ۱۴۱۹. الجامع الصحیح. قاهره: دار الحدیث، اوّل.
- ≠ سجستانی، ابوداود سلیمان بن الأشعث. ۱۳۷۱. سنن أبی داود. مطبعة مصطفى البابي الحلبي
- ≠ شهید ثانی، زین الدین بن علی. ۱۴۰۸. الرعاية فی علم الدراية. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- ≠ طوسی، محمد بن الحسن. ۱۴۰۷. تهذیب الأحكام. تحقیق: حسن الموسوی خراسان، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چهارم.
- ≠ کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۴۰۷. الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه، چهارم.
- ≠ نورالدین عتر. ۱۴۰۱. نهج النقد فی علوم الحدیث. دمشق: دار الفکر.